

РОЗДІЛ I

Історія української соціології

УДК 316.2

Ірина Бичук

Українська національна ідея у відзеркаленні консервативного світогляду

Досліджено генезис уявлень про українську національну ідею в поглядах українських консерваторів, серед яких найбільш виразними представниками, котрі намагалися довести необхідність монархічного ладу для України й обґрунтувати його доцільність та оптимальність, були В'ячеслав Липинський, Степан Томашівський і Василь Кучабський. Виявлено, що, незважаючи на світоглядно-ідеологічні розбіжності, мислителів консервативного напрямку об'єднувало сповідування однакових критеріїв історичної оцінки (українська державність із монархічною формою правління, етичні засади честі й гідності, релігійний етнос, відповідальність провладу за долю нації).

Ключові слова: консерватизм, українська національна ідея, національний ідеал, український народ.

Постановка наукової проблеми та її значення. Актуальною потребою сучасної суспільної науки є необхідність вивчення генезису української національної свідомості, ідейно-світоглядного самоусвідомлення. Ідеться насамперед про теоретико-концептуальний потенціал, напрацьований щодо національної ідеї в українській інтелектуальній спадщині на зламі XIX–XX ст. Значний інтерес і в науковців, і в широкій громадськості викликає творча спадщина діячів, які стояли біля витоків процесу українського національного відродження, теоретично розробляли національну ідею, сприяли своєю суспільно-політичною й науковою діяльністю пробудженню та генеруванню національної свідомості українців.

Це тим більше важливо, якщо врахувати, що нинішній стан українського суспільства й держави є закономірним наслідком означеної минувшини. Сутність дослідницької проблеми полягає в тому, що, попри появу впродовж попередніх двох десятиліть ґрунтовних наукових досліджень, у яких висвітлюються ідейно-світоглядні надбання української інтелектуальної еліти кінця XIX – початку XX ст. щодо проблеми формування української ідеї, низка аспектів із цього тематичного напрямку залишається недостатньо проаналізованою й теоретично висвітленою.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблема розвитку та відображення української національної ідеї у творчості провідних мислителів консерватизму займає важливе місце в дослідженнях українських науковців (М. Забаревського, Л. Біласа, І. Лисяк-Рудницького, Л. Кондратика, В. Бурлачука, О. Шморгуна, М. Горелова та ін.).

Мета нашої роботи полягає в необхідності простежити процес формування української національної ідеї в поглядах українських консерваторів, а саме: В. Липинського, С. Томашівського, В. Кучабського. **Завдання** дослідження – розкрити особливості генезису української національної ідеї в представників консервативного напрямку.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Потреба аналізу особливостей бачення української національної ідеї українським консерватизмом зумовлена концептуальною виразністю цього світоглядного напрямку. Наприкінці XIX – на початку XX ст. в українській суспільній думці домінували ідеї народництва та соціалізму. Лібералізм ще не набув такого поширення, як у країнах Західної Європи, натомість значно відчутнішим був вплив на суспільну свідомість ідей консерватизму. Найбільш виразними представниками українського консерватизму були В. Липинський, С. Томашівський і В. Кучабський.

Теоретики українського консерватизму мали різні підходи до майбутньої форми правління. Вони обґрунтовували концепції трудової легітимності (В. Липинський), клерикальної (С. Томашівський) та мілітарної (В. Кучабський) монархії, геополітичної орієнтації майбутньої Української держави (В. Липинський і В. Кучабський стверджували, що доля Української держави вирішуватиметься на Наддніпрянщині, натомість С. Томашівський утверджував у ролі українського П'ємонту Галичину). Основні причини втрати Україною своєї державності вони вбачали як у ідейно-вольовій слабкості українського народу, так і в неефективному виконанні елітою покладених на неї функцій відповідальності за ефективність влади.

Творення національної української державності було змістом життя й найвищою ідейно-світоглядною цінністю для В. Липинського. У мемуарах він згадував: тоді, коли всі були федералістами або соціалістами, йому довелося ледве не єдиному відстоювати пріоритети самостійництва та монархізму. Власне покликання В. Липинський убачав у тому, щоб прищепити народу України ефективні світоглядні пріоритети, спроможні перетворити пасивну спільноту в політично активну й ефективно організовану націю.

Вирішальний вплив на формування світогляду В. Липинського справили такі ідейно-теоретичні напрями соціальної науки того часу: 1) польська консервативна історична школа; 2) політологічні теорії еліти Г. Моски, Т. Міхельса та теорія циркуляції еліт В. Парето; 3) концепції соціального конфлікту від Г. Гегеля й К. Маркса до Л. Гумпловича, Г. Ратценгофера та Ф. Опенгеймера; 4) німецька політична історія Л. фон Ранке й Ф. Ратцеля; 5) західноєвропейський раціоналізм кінця XIX ст., зокрема теорії М. Вебера про ірраціональні впливи в прийнятті рішень і концепція Ж. Сореля щодо критики демократії та лібералізму.

Світоглядне й громадське становище В. Липинського завжди було двозначним: з одного боку, він прагнув залучити польську шляхту до підтримки та втілення на практиці ідеї української державності, тому промовляв до неї зі шляхетських позицій і орієнтував на можливість оголошення українського руху. З іншого боку, він не міг розкрити свої погляди керівництву українського суспільного політичного руху, оскільки те здебільшого стояло на народницьких позиціях та ідеї В. Липинського не сприймало, як він сам визнавав у багатьох листах, «навіть у демократичній обгортці» [2, 46].

В. Липинський наголошував на згубності українського емоціоналізму для суспільно-політичних перспектив і національного буття в цілому. Надмірна чутливість стоїть на заваді перспективам робити об'єктивні висновки й зважені кроки. Гіпертрофована емоційність призводить до абстрактного романтизму та невміння відрізнити бажане від можливого. Утім, чутливий темперамент цілком може стати творчою насагою й за підтримки хорошої організації та виховання допомогти Україні зробити за короткий час те, «на що в інших країн і народів пішли століття».

Ворогами української державності та її соборності В. Липинський уважав і соціалістів, і націоналістів. Для державного унезалежнення України, зазначав він, «ми хочемо всі класи і нації України об'єднати під спільним гаслом політичним», оскільки всім її мешканцям потрібна власна держава й «під спільним гаслом патріотичним», бо всім мешканцям України притаманна любов до Батьківщини. Натомість соціалісти та націоналісти «під'южують мешканців України до боротьби між собою: одні – під гаслом ненависті соціальної, інші – під гаслом ненависті національної» [4, 13].

Лише монархія може слугувати консолідуючим чинником українського суспільства. Пропагуючи ідею монархії як консолідаційного чинника українського суспільства, В. Липинський посиляється на історичні відмінності між поневоленими народами, які завжди залишаються державними націями, та народами недержавними, на територію яких влада чужинців приходить унаслідок запрошення її частиною цього народу. До перших В. Липинський відносив поляків, італійців і чехів; натомість виразною ілюстрацією других уважав українців.

В. Липинський наполягав на доцільності трудової, правової й спадкової (дідичної) монархії на чолі з гетьманом. Висновок на користь монархії саме такого ґатунку він зробив на підставі аналізу трьох основних форм і методів державного правління: демократії в особі республіки, охлократії та її невід'ємного атрибуту диктатури, а також класократії з правовою («законом обмеженою та законом обмежуючою») монархією.

«Лише за умови гетьмансько-монархічної форми українського державного ладу український хліборобський клас зможе об'єднатися, організуватися і набути тієї сили, без якої не буде об'єднана

українська нація і не відбудеться українська держава» [4, 80]. Установлення правової монархії у формі гетьманату – основний пункт українського державотворення в концепції В. Липинського, який стверджував, що така форма державного будівництва докорінно відрізняється від московської централізації, котра ґрунтується на необмеженій владі монарха й терорі, а також від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти.

Перевага зазначеної організації державної влади полягає ще й у тому, що вона не дасть змоги безвідповідальним представникам еліт звести нанівець творчі зусилля українського народу (як це часто бувало впродовж драматичної історії України). На переконання В. Липинського, без міцного гетьманату, на якого покладається функція примирення конфліктуючих суспільно-політичних угруповань, збудувати ефективну державу не вдасться, оскільки «різні центри суспільно-політичного впливу завжди боротимуться за владу і паплюжитимуть один одного, як це завжди мало місце в українській історії» [4, 26].

Представники консервативної школи обґрунтовували концепцію майбутньої української державності, апелюючи до історичних і соціокультурних традицій українства й української монархії. Зокрема, В. Липинський наполягав на істотності п'яти основних факторів, на яких монархія має ґрунтуватися: 1) український консерватизм; 2) аристократія; 3) класократія; 4) патріотизм; 5) релігійне піднесення.

Класократична теорія В. Липинського полягала в необхідності співпраці всіх класів і прошарків України задля спільного блага. Він стверджував, що не існує класів «прогресивних» та «регресивних»: відмінність між ними обумовлена лише способом життя, традиціями, фахом і т. ін., але всіх об'єднує причетність до єдиного українського народу, перспективи якого мають керувати всіма діями й намірами класів.

На думку В. Липинського, консерватизм є утвердженням у середовищі українського громадянства сил, для яких пріоритетом є авторитет, дисципліна, правопорядок і політична культура. Репрезентанти саме такої якості спроможні бути ефективними носіями української державної влади. Їм належить приборкувати та скеровувати в прийнятне з погляду перспектив розвитку українства різні суспільні фактори й тенденції.

В. Липинський стверджував, що українську націю найефективніше об'єднати на ґрунті територіального патріотизму, тобто засобом пробудження почуття солідарності та єдності з усіма мешканцями українських теренів.

Основна умова здійснення української державності – це релігійна, регіональна, організаційна й політична єдність. Відповідаючи на запитання щодо методів і засобів здійснення Української держави, В. Липинський наголошував на першочерговому вихованні українського народу в дусі державницької ідеї, на переконливих прикладах боротьби за незалежність. Не менш важливим завданням є поширення серед українського громадянства культу державницької ідеї у формі «легітимного монархізму і консерватизму».

В. Липинський створив оригінальну типологію національних аристократій, котрі відрізняються способами організації влади (демократію, олігархію й класократію). На його переконання, класократія є найбільш органічною для українських реалій формою організації еліти.

Показовою є теза В. Липинського про те, що «тільки коли існує об'єднуюча спільна ідея української національної незалежності, можна говорити про існування української нації» [1, 34]. Фундатор українського монархізму інтерпретував національну ідею чинником консолідації та оптимального розвитку української нації. Національна ідея в тлумаченні В. Липинського – це ідея побудови держави; саме тому вона є об'єднуючим чинником у суспільстві, а державотворення набуває статусу стрижня формування нації новітнього типу. Соціальна й національна консолідація мають вибудовуватися на ґрунті «територіального та громадянського патріотизму».

Власне, територіальний патріотизм і визначає основну змістовну складову української національної ідеї: «Українська нація мусить сотворити свою державу на підставі національної ідеї у тій формі державної незалежності, яку мають москалі, чехи та угри, не кажучи вже про інші великі культурні нації» [1, 40]. В основу національної ідеї В. Липинським покладено «український національний громадянський інстинкт», а також «любов до матері-України».

Державницька концепція С. Томашівського ґрунтується на пріоритетній ролі Галичини й уніатської церкви в українському державотворенні. Якщо М. Грушевський убачав витoki української

державності в часах України-Руси, В. Липинський – у козацько-шляхетській протодержаві Б. Хмельницького, то С. Томашівський наполягав на вирішальному значенні фактора Галицько-Володимирської держави XIII–XIV ст. Значущість Галицько-Володимирського князівства полягає в тому, що воно вперше в історії об'єднало автохтонні українські землі. Розірвавши династичні, політичні та конфесійні зв'язки з Московщиною, Галицько-Володимирська держава відкрила можливість для формування української національної ідентичності й доступу до європейської культури на українські землі. Саме в цей період утвердилася національна, політична, культурна та мовна самостійність українства серед слов'ян.

За своїм змістом більшість наукових розвідок С. Томашівського, написаних у довоєнний період, були продовженням народницької концепції його вчителя – М. Грушевського. У повоєнні роки ідейні розбіжності з М. Грушевським змушують С. Томашівського переглянути колишні ідейно-світоглядні позиції. Світоглядно-ідеологічно він усе більше сходиться з В. Липинським. Незважаючи на деякі теоретичні відмінності, їх об'єднували консервативні ідеали майбутньої України як монархічної незалежної держави.

На відміну від В. Липинського, який виводив монархічні традиції в Україні з часів Б. Хмельницького, С. Томашівський наполягав, що перша українська монархічна державність була започаткована значно раніше – у часи Галицько-Володимирського князівства. Його концепція ґрунтувалася на трьох основних критеріях: 1) нації, що утворилася внаслідок відокремлення українських земель від великоруських унаслідок розпаду Київської Русі й набуття сили Галицько-Володимирським князівством; 2) освоєнні українцями територій, на яких вони мешкали; 3) утвердженні національної української держави у форматі Галицько-Володимирського князівства як об'єктивного й закономірного завершення двох попередніх процесів.

Основними чинниками концепції С. Томашівського були три фактори: земля, нація, держава. Він уважав, що про Україну як органічну соціально-історичну цілісність можна говорити лише як про землю в географічному розумінні. Українську землю як чинник суспільного генезису не слід сприймати буквально – це драматичний процес закріплення українського народу на своїх теренах. С. Томашівський розглядає поняття «українська земля» як географічну цілісність, ігноруючи етнічні особливості окремих частин України.

Як стверджував С. Томашівський, становленню Української держави посприяють територіальний патріотизм та національна ідея. Якщо територіальний патріотизм покликаний слугувати залученню польського населення Галичини до спільних з українцями політичних цілей, то відсутність об'єднуючої національної ідеї була однією з вирішальних причин втрати Україною державності – форми, у якій національні сили можуть повною мірою актуалізувати свій потенціал [5, 44]. Якщо ця форма є недосяжною, то слід спрямувати зусилля на формування національної ідеї, у якій містяться необхідні для утворення незалежної держави аксіологічно-телеологічні, культурно-етичні та соціально-економічні взірці, еталони й преференції.

Важливу роль в українському державотворенні С. Томашівський відводив уніатській церкві. Він стверджував, що саме унія спроможна забезпечити «тривку форму національної держави», ідея якої неподільно пов'язана з духом усієї української історії. Уніатській церкві ним відводилася важлива роль у побудові Української держави й навіть у визначенні форми державного правління [5, 47]. Відтак, можна стверджувати, що державотворча концепція С. Томашівського теоретично обґрунтовувала доцільність української державності у формі клерикальної монархії.

Державницька концепція С. Томашівського ґрунтувалася на чотирьох основних ідеях: 1) український консерватизм; 2) українська національна ідея; 3) ключова роль Галичини й уніатської церкви у творенні Української держави; 4) європейський цивілізаційний аспект українського суспільного руху з оперттям на власні традиції. С. Томашівський зазначав: «Нас побили дві язви: манія поступовості і страх перед консерватизмом. Ці демони протягом останнього покоління опанували думки української інтелігенції» [5, 49].

Республіканську форму правління С. Томашівський уважав прийнятною для України лише за однієї умови: якщо українці прийдуть до неї шляхом еволюції транзитом через монархічну форму правління. Він стверджував, що «ані монархічна ідея не суперечить аристократичній, ані республіканська не тотожна демократичній. Навпаки, греко-римська аристократія містила чимало монархічних елементів: їхні держави були своєрідними монархічними федераціями, початок яких бачимо вже під Троєю, у Гомера» [6, 310].

Так С. Томашівський прийшов до концептуалізації трьох ключових тез: 1) республіканська влада може бути найгіршою деспотією – так само, як монархічна форма правління неабсолютистського гатунку може виявитися сумісною зі справжньою демократією; 2) еволюція наявних форм правління як органічний спосіб творення української державності; 3) можливість трансформації форм правління, їх перевтілення у свою протилежність. Утім, категоричною вимогою С. Томашівського залишалася необхідність започаткування української державності на підставах монархії, оскільки та найбільш сприяє утвердженню авторитету влади й суспільного порядку.

Як і В. Липинський, він уважав одним із дієвих засобів побудови української державності аспект територіального патріотизму. Важливим фактором цієї мети мала стати інтеграція польського населення Галичини в стратегічні політичні цілі України, а також відповідне виховання українського громадянства в душі боротьби за невід'ємні права. Отже, консервативні традиції Галицько-Волинської держави, доповнені високим статусом греко-католицької церкви, ідеєю територіального патріотизму та полонофільська орієнтація (в останні роки життя) утворили сутнісну сентенцію ідейно-світоглядної концептуалістики С. Томашівського.

Істотний вплив на розвиток консервативної суспільної думки початку XIX ст. мав Василь Кучабський. У працях «Більшовизм і сучасне завдання українського народу» (1925) та «Україна і Польща» (1933) він виклав результати своїх досліджень розвитку української державності. Основні причини занепаду Західноукраїнської Народної Республіки В. Кучабський убачав у відсутності єдиного об'єднавчого керівництва й відсутності концептуалізованого державного будівництва. Натомість визначальним недоліком гетьманщини, котрий призвів до занепаду Української держави, він уважав «сили української демократії», котрі, хоч і були переповнені патріотизмом, проте не володіли властивостями, притаманними справжній правлячій верстві – політичними традиціями та досвідом.

Демократія стала в опозицію до гетьманщини, а остання не змогла утвердитися, оскільки не мала достатнього опертя в середовищі широких народних мас. Як і В. Липинський і С. Томашівський, найбільш ефективною, доцільною формою державного правління для України В. Кучабський уважав монархію. На його думку, вирішальну роль в утвердженні монархізму покликана відіграти провідна верства, сформована з «людей військового духу й організації», оскільки інші суспільні верстви втратили здібності та волю до державотворення. Така концепція отримала назву «позитивний мілітаризм».

В. Кучабський поділяв ідеї В. Липинського й С. Томашівського про те, що справу будівництва Української держави може виконати не етнічне об'єднання українців у межах чужої держави, а формування ідейно-світоглядного формату нації, який характеризується виразними й оригінальними ментально-психологічними ознаками. Неодмінною умовою руху в цьому напрямі є державотворча національна ідея. В організаційному сенсі для початку потрібен своєрідний український П'ємонт, на який покладається місія організувати решту України на національно-визвольну боротьбу [3, 115].

Роль такого П'ємонт, на переконання В. Кучабського, мала відіграти Галичина, у якій сформувалися найбільш сприятливі для цього умови. Він вважав, що провідною соціальною верствою, котра зберегла консервативні лицарські риси й може взяти на себе відповідальність за справу державного будівництва, є великі землевласники. Щоправда, В. Кучабський не заперечував, що провідну верству можуть сформувати представники кількох чи навіть усіх соціальних прошарків, якщо вони ефективно виконують покладені на них функції провідників та об'єднані у своїй вірності монархові як виразнику національної єдності.

Інтерпретуючи націю територіальним об'єднанням громадян навколо ідеї української державності, українські консерватори приділяли пріоритетну увагу дослідженню монархічних традицій і перспектив Української держави, з'ясовували причинно-наслідковий зв'язок функціонування аристократії в різні періоди української історії [3, 118].

Прихильники консервативного напрямку не обмежували національну ідею суто українськими рамками: вони концептуалізували місію України, її роль в історії людства як своєрідного об'єднуючого чинника Сходу та Заходу. На їхнє переконання, покликання українського цивілізаційного фактора полягає в «позитивному спрямуванні розвитку всього людства» (С. Томашівський). Відтак, українська національна ідея набувала вселенсько-екуменічного й етично-гуманістичного забарвлення. При цьому зазначалося, що таку місію Україна виконає лише за умови наявності власної держави.

Розвиток Української держави й суспільства не буде ефективним і динамічним за відсутності глибоких досліджень генезису української національної ідеї. Аби з честю впоратись із зазначеним завданням, потрібно якомога повніше врахувати уроки історичного досвіду. Слід також мати на увазі, що, окрім культурних, історичних та ідейно-світоглядних особливостей, на формування національної ідеї істотний вплив справили аксіологічно-телеологічні пріоритети інтелектуальної еліти, яка, по суті, сформувала принципи національної ідеї й доклала чимало зусиль для їх поширення на рівні суспільної свідомості. Попри специфіку інтерпретації конкретних аспектів національної ідеї, консервативне середовище сформувало чимало спільних рис тлумачення цієї сфери – зокрема, необхідність усвідомлення спільної історії, етнічних та культурних умов, мети й покликання як чинників соціальної дії, зумовлених самоідентифікацією та самоствердженням українства [3, 116].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Український консерватизм виявився унікальним явищем суспільної думки України кінця XIX–початку XX ст. Хоча він був найменш підтримуваним широкими масами ідейно-світоглядним напрямом, йому вдалося зробити чи не найбільший інтелектуальний внесок у спадщину концептуалізації національної ідеї України, яку діячі консервативного руху пов'язували насамперед із відродженням та захистом національної ідентичності, а в політичній сфері – з автономізмом і державною незалежністю. Ключовим фактором дієвості національної ідеї вони визначали усвідомлення українством себе як єдиної культурно-соціальної цілісності. Вирішальну ж роль у формуванні та наповненні національної ідеї реальним змістом консерватори відводили національній еліті.

Джерела та література

1. Гелей С. Богдан Хмельницький як творець української державності в історичних працях В'ячеслава Липинського / С. Гелей // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : зб. наук. пр. – Ч. 3–4. – Львів, 1997.
2. Забаревський М. В. Липинський і його думки про українську націю і державу / М. Забаревський – Аугсбург : Накл. укр. літопису, 1946.
3. Кармазіна М. С. Становлення української еліти (кінець XIX–початок XX століття) / М. С. Кармазіна // Розбудова держави. – 1998. – № 5–6.
4. Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / В. Липинський // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – [Б. м.] : [б. в.], 1995. – Кн. 1. – Т. 6.
5. Томашівський С. Історія і політика / С. Томашівський // Хлібороб. Україна. – Відень, 1921. – Зб. 5.
6. Томашівський С. Влада і культура / С. Томашівський // Хлібороб. Україна. – Відень, 1922–23. – Зб. 6.

Бычук Ирина. Украинская национальная идея в отражении консервативного мировоззрения. Исследование генезиса представлено об украинской национальной идее во взглядах украинских консерваторов, среди которых наиболее выразительными представителями, пытавшимися доказать необходимость монархического строя для Украины и обосновать его целесообразность и оптимальность, были Вячеслав Липинский, Степан Томашевский и Василий Кучабский. Невзирая на мировоззренческо-идеологические расхождения, мыслителей консервативного направления объединяло исповедование одинаковых критериев исторической оценки (украинская государственность с монархической формой правления, этические принципы чести и достоинства, религиозный этнос, ответственность проводя за судьбу нации).

Ключевые слова: консерватизм, украинская национальная идея, национальный идеал, украинский народ.

Bychuk Irina. The Ukrainian National Idea in the Reflection of Conservative Ideology. Ukrainian conservatism is the unique phenomenon of public opinion of Ukraine of end of XIX – to beginning of XX of century. It was succeeded to do ponderable intellectual payment Ukrainian conservatism in the inheritance of conceptualization of national idea of Ukraine, which the figures of conservative motion bound above all things to the revival and defence of national identity, and in a political sphere – with an autonomy and state independence. They determined the awareness of ukrainstvom the key factor of effectiveness of national idea itself as unique in a civilized manner social to integrity. Decision role in forming and filling of national idea conservatives took the real maintenance national elite. The Ukrainian conservatives grounded conceptions of labour legitimacy (V. Lipinskiy), klerikal'noy (S. Tomashivskiy) and military (V. Kuchabskiy) monarchy.

Key words: conservatism, the Ukrainian national idea, the ideal of National, the Ukrainian people.